De oorsprong van de Indo-europese nominale flectie

R.S.P. Beekes

1. Inleiding: Indo-europees 2. Inleiding: de nominale klassen 3. Het probleem: de HD nom. 3.1. Gr. *mégas* 3.2 Hitt. *kessar* 3.3 Lat. ptc. pres. 3.4 *Zeús, deus* 3.5 De *ā*-stammen 4. De nieuwe nominativus; de oorspong van de IE ablaut 5. De nieuwe situatie: de ergatief 6. De *o*-stammen 7. De nom. *-s*; de statische flectie 8. HD en PD: de mobiele flectie 9. Conclusie.

1. *Inleiding: Indo-europees*

Het volgende is een specimen van recent onderzoek op het gebied van de Indogermanistiek. De Indogermanistiek maakt de laatste jaren een stormachtige ontwikkeling door. Het volgende geeft daarvan een indruk. Het is een korte samenvatting van een boekje dat ik onlangs publiceerde (Beekes 1985). Het behandelt de vraag naar de relatie tussen de verschillende flectietypen van het IE nomen (substantief en adjectief). De oplossing van één detailkwestie bleek verstrekkende gevolgen te hebben: het IE bleek tot een ander taaltype te behoren dan de bekende IE talen, een zgn. ergatief-taal. En passant werd de oorsprong van de *o*-stammen duidelijk, evenals de plaats van de *ā*-stammen, en - misschien het belangrijkste - de oorsprong van de IE ablaut. De materie is nogal gecompliceerd, omdat het om (de geschiedenis van) verschillende talen gaat, zodat ik hier alleen de hoofdlijnen kan aangeven. Voorbeelden zal ik vooral uit het Grieks en Latijn nemen. In veel gevallen moet ik me beperken tot de mededeling 'dat dat zo is', zonder dat ik kan aangeven hoe we daar aan gekomen zijn. In het algemeen zij voor toelichting naar het boekje verwezen.

Eerst een paar gegevens over het Indo-europees, die we telkens nodig hebben[1].

Laryngalen

Het Proto-Indo-europees (PIE) had drie laryngalen, die ik noteer h_1, h_2, h_3. (Als onbekend of irrelevant is om welke laryngaal het gaat noteer ik H)[2].
Die gedroegen zich als volgt:

$h_1e > e$	$oH > \bar{o}$	$eh_1 > \bar{e}$	$h_1 >$ Gr. e	IIr. i, Ø
$h_2e > a$	$iH > \bar{\imath}$	$eh_2 > \bar{a}$	$h_2 >$ a	elders a, Ø
$h_3e > o$	$uH > \bar{u}$	$eh_3 > \bar{o}$	$h_3 >$ o	

Dus h_2 en h_3 veranderen een aangrenzende *e* in *a* resp. *o* ('kleuring'). Een voorafgaande vocaal wordt (voor volgende consonant, en aan het eind van het woord) gerekt als de laryngaal verdwijnt ($oH—C > \bar{o}—C$). Bij eh_2 krijg je dus zowel kleuring (tot *a*) als rekking. Tussen consonanten wordt de laryngaal vaak tot vocaal. Het Indo-iraans heeft dan een *i* (soms niets, Ø), de andere talen *a* (sommige/soms Ø), maar in het Grieks blijven de drie laryngalen gescheiden en worden resp. *e*, *a* en *o*[3].

Ablaut

De PIE ablaut was *e/o/ø/ē/ō*. D.w.z. dat een morfeem dat een *e* heeft, in andere vormen een *o*, *ē* of *ō* of ook geen vocaal kan hebben. Dus het suffix *-ter-* verschijnt ook in de vorm *-tor-*, *-tr-*, *-tēr-*, *-tōr-*. Uiteraard geheel volgens regels (die we overigens nog niet allemaal kennen).

Wat betreft de *verklaring* van de ablaut is men het over één ding eens: er was een (eerdere) fase van het PIE waarin alleen de geaccentueerde syllabe een *e* (of *o*) had, alle andere syllaben Ø. Cf. Skt. *ás-mi* 'ik ben', *s-más* 'wij zijn', PIE *$h_1$és-mi*, *h_1s-més*. (NB *i* en *u* functioneren dus niet als vocalen.)

Foneemsysteem

Het PIE foneemsysteem zag er als volgt uit[4]:

p	*b*	*bh*		*m*	*n*	*vocalen*	*e*	*o*
t	*d*	*dh*	*s*	*r*	*l*		*ē*	*ō*
ḱ	*ǵ*	*ǵh*		*i*	*u*			
k^w	*g^w*	*g^wh*		h_1	h_2	h_3		

Het PIE had dus geen *a* of *ā*. Waar die leken voor te komen had je h_2e of h_2 en eh_2. De sonanten *m*, *n*, *r*, *l* konden ook 'vocalisch' zijn. Men schrijft dan meestal *m̥* etc., maar dat is niet nodig omdat ze alleen en altijd vocalisch waren als ze tussen consonanten stonden. Ik zal het nulletje dus weglaten (het heeft ook tot misverstanden geleid), b.v. **ḱmtóm* voor **ḱm̥tóm* 'honderd'.

2. *Inleiding: de nominale klassen*

In het Sanskrit onderscheidt men de flectietypen van het nomen naar de laatste klank van de stam: je hebt *a*-stammen, *ā*-, *i*-, *u*-, *r*-, *n*-stammen etc.; zie (1) in het schema beneden. Dat is te rechtvaardigen, want elk heeft zijn eigenaar-

digheden. Voor het Grieks onderscheidt men drie deklinaties: de *ā*-, de *o*- en de consonant-stammen (2). D.w.z. alles buiten de *o*- en *ā*-stammen wordt bijeengenomen, en wel omdat de uitgangen (vrijwel) steeds dezelfde zijn. Toen de laryngaaltheorie werd uitgewerkt, bleek dat de *ā*-stammen ook stammen op een consonant waren (*ā* bleek immers eh_2) zodat ze daarbij ingedeeld kunnen worden, al vertonen ze eigenaardigheden (3). Nu vertonen de C-stammen verschillende ablaut-patronen.

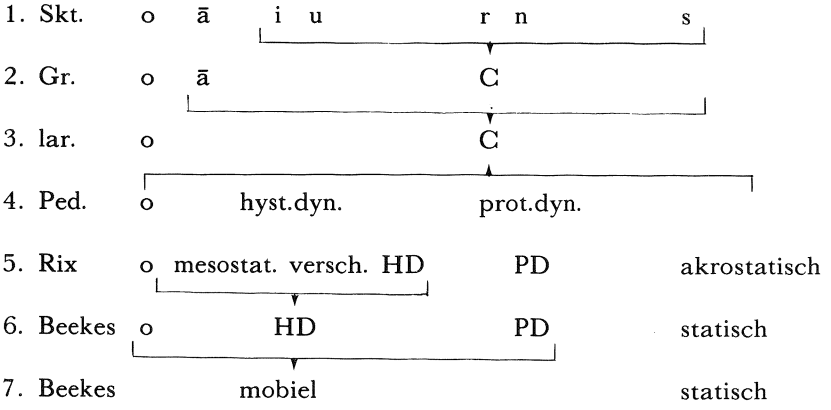

De Deense geleerde Holger Pedersen suggereerde (1926) dat het uiteindelijk om twee typen ging, waarbij het accent de bepalende factor was. In beide was het accent mobiel. Hij onderscheidde het hysterodynamische (HD) en het proterodynamische (PD) type (dunamis 'accent'); (4). De essentiële vormen zijn de nominativus, accusativus en genitivus singularis; daartoe zullen we ons in het volgende beperken. HD is bv. Gr. *patḗr, -tér-a, -tr-ós,* dus met het accent 'meer naar achteren' (maar niet op de accusatief-uitgang). Het PD type is dat van Lat. *fructus, -um, -ūs* < **-e/ous* (dus de vierde declinatie; Gr. *hēdús, -ún, -éos* met *-os* i.p.v. *-s*, en gewijzigd accent). De schema's voor het PIE zijn (C is een consonant):

nom.	HD	*CC-ēr*	PD	*CéC-u-s*
acc.		*CC-ér-m*		*CèC-u-m*
gen.		*CC-r-ós*		*CC-éu-s* (of *-óu-s*)

In deze schema's is verwerkt dat alleen de geaccentueerde syllabe een *e* of *o* had, alle andere de nulvorm (zie par. 1).

Pedersen's theorie werd uitgewerkt door de Leidse Sanskritist Kuiper (1942), en is sindsdien algemeen aanvaard. Daarop constateerde men dat er meer van zulke typen geweest moeten zijn. Zo kwam er een akrostatisch type (statisch = met het accent steeds op dezelfde plaats, dus niet-mobiel; akro- op de wortel), een mesostatisch (de *ā*-stammen, want die hebben steeds $\bar{a} < éh_2$) en verschillende HD typen; zo bv. Rix 1976, 121ff; zie (5). Wat ik wilde aantonen is dat

de verschillende HD typen uit één type ontstaan zijn, dat de mesostatische (dus de *ā*-stammen) ook HD waren (zodat de akrostatische de enige statische zijn, en dus gewoon 'statisch' kunnen heten); zie (6); en in een volgende reeks stappen dat HD en PD op één type teruggaan (dat nu enkel 'mobiel' kan heten), en dat de *o*-stammen een afsplitsing daarvan zijn; het statische type blijft (7). Het aardige is dat dit alles het gevolg was van de verklaring van één enkel probleem, waarmee we nu beginnen.

3. *Het probleem: de HD nominativus*

Het probleem betreft een variant van het HD type, bv.:

Gr. *dṓ-tōr*	PIE	**déh₃-tōr*
-tor-a		**dh₃-tér-m*
-tor-os		**dh₃-tr-ós*

(Het Grieks heeft dus *-ter-* door *-tor-* vervangen, en evenzo *-tr-*. De stam van de acc. **dh₃-ter-* leeft voort in Gr. *dotḗr*. Dat dit type *-tōr*, acc. *-ter-m* had, wordt niet algemeen aangenomen. Bespreking er van zou te ver voeren. In het vervolg bewijst het zichzelf, m.i.) Het probleem is dit: tot nu toe hebben we steeds aangenomen (en daar zijn tal van aanwijzingen voor) dat bij deze typen oorspronkelijk slechts het morfeem dat het accent droeg een *e* of *o* kon hebben; hoe kan het dan dat in dit type, waar in de nominativus de wortel het accent heeft, het suffix (*-tōr*) niet alleen een vocaal heeft, maar zelfs een lange; en waarom is het een *-o-*? Het was mijn indruk dat dit type HD woorden de belangrijkste groep was in de HD flectie; daarom leek de oplossing van dit probleem belangrijk.

De oplossing, even radicaal als simpel, gaf mijn collega Kortlandt, aan wie ik ook voor de verdere uitwerking van dit complex veel verschuldigd ben. Zijn idee was dat de oude vorm van de nominativus **déh₃-tr* was, met het suffix in de nulvorm, dus zonder vocaal. Het aanvankelijk doel van mijn onderzoek was te zien of zulke nominativi te vinden waren. Ik heb vele aanwijzingen voor zulke vormen gevonden, soms geïsoleerde vormen, soms hele categorieën. Ik kan in het volgende slechts enkele voorbeelden geven.

3.1. *Gr. mégas*

Zo'n geïsoleerde vorm is Gr. *mégas*. De flectie van dit woord, en die van zijn verwant in het Sanskrit, is uniek. Het neutrum *méga* correspondeert met Skt. *máhi* en wijst op **meǵ-h₂*. (Ook de *-h-* van het Sanskrit wijst op een laryngaal, daar de *-h-* uit *ǵh* < *ǵH* stamt.) Verder toont Skt. gen. *mahás* < **meǵ-h₂-ós* dat het woord HD was. De Griekse mannelijk-vrouwelijke nominativus is onverklaard. Men nam aan dat het op basis van het neutrum was gemaakt, maar dat is onwaarschijnlijk. In het Grieks hebben we de oude accusativus, in het

adverbium *ágān* '(te) zeer', **mǵ-eh$_2$-m*; deze vorm correspondeert met Skt. *mahā́m* (afgezien van de wortelvorm). Het Sanskrit heeft ook in de nominativus *-ā-*, *mahā́n*, maar als het Grieks **megā(s)*, acc. *-ān* gehad had, zou dat systeem wel intact zijn gebleven: het is niet in te zien waarom dat onder invloed van het neutrum *mégas* geworden zou zijn. Niets is nu gemakkelijker dan aan te nemen dat *mégas* direct uit **meǵ-h$_2$(-s)* komt (de *-s* is een latere toevoeging, zoals zal blijken). Dus:

PIE	**mégh$_2$*	Gr.	*méga-s*	Skt.	*(mahā́n)*
	**mǵ-éh$_2$-m*		*ágān, (mégan)*		*mahā́m*
	**mǵ-h$_2$-ós*		*(megálou)*		*mahás*

3.2 *Hitt. kessar*

Een ander geval is het Hittietische woord voor 'hand'. Het is verwant met Gr. *kheír*, waar Dor. *khēr-*, Aeol. *kherr-* op **ǵhesr-* wijzen, en met Arm. *jeṙn*. Het Hittietisch heeft de volgende vormen:

nom.	ntr.	*kessar*	comm.	*kessaras,*	*kesseras*
acc.					*kesseran*
dat.		*kesri*		*kessari?*	*kesri*

(In het Hittietisch zijn masculinum en femininum samengevallen in een categorie die men 'commune' noemt). Daar het Griekse woord femininum is en het Hittietische neutrum, maar de *o*-stam afleiding commune (mf.), en men voor een oud neutrum een *r/n*-stam (type Skt. *yákṛt, yaknás*, Lat. *iecur, iecinoris* voor **iecinis*) zou verwachten, is het waarschijnlijk dat het Hittietische woord neutrum is geworden. Schindler reconstrueerde HD **ǵhes-ōr, -or-m, -r-os*. Gezien *kesseran* heeft de acc. m.i. *-er-m* gehad. Schindler neemt dan aan dat *-ōr* Hitt. *-ar* werd en samenviel met *-ar* < *-r* van de neutra (bv. *wātar* < **uod-r*) en dat het woord daardoor neutrum werd. Maar *-ōr* zou in het Hittietisch *-ār* gegeven hebben (cf. *uedār*, de pluralis van 'water'). Daarom moet het woord m.i. *-r* gehad hebben. De flectie wordt dan:

PIE **ǵhés-r*
-ér-m
-r-ós

(Oorspronkelijk zal de wortel buiten de nominativus dus **ǵhs-* gehad hebben, maar kennelijk werd de volle vorm overal gegeneralizeerd). Misschien vinden we dit **ǵhes-r* > Gr. **khear* ook terug in het epitheton *iokhéaira* 'die (f.) pijlen in de hand heeft'.

3.3 *Het Latijnse participium presentis*

De uitgang *-ens* van het Latijnse participium presentis is niet verklaard. Men is het er over eens dat de Griekse vorm met lange vocaal (*-ōn*) niet oud is. De oudere vorm moet *-ont(s)* gehad hebben. De Latijnse vorm kan alleen goed verklaard worden uit *-nt(s)*. Opvallend is dat het neutrum in het Latijn ook een

-s heeft, wat in het Indo-europees en in het Latijn ongehoord is. Het is me dunkt te verklaren door aan te nemen dat het mannelijk-vrouwelijk en het neutrum oorspronkelijk *beide -nt* zonder *-s* hadden; toen de *-s* aan de geslachtelijke vormen werd toegevoegd, kwam hij ook in het neutrum, omdat de vormen nu eenmaal identiek waren.

De reconstructie wordt m.i. bevestigd doordat het een verklaring biedt voor de raadselachtige ablaut van *iens, euntis*. M.i. wordt het probleemloos verklaard door uit te gaan van:

PIE	$*h_1$*éi-nt*			*ēns
	$*h_1$*i-ént-m* later	$*h_1$*éi-ont-m*	>	eunt-em
	$*h_1$*i-nt-ós*			

Het uitgangspunt is dus het HD type met de oude nominativus. In de acc. werd de volle vorm van de wortel geïntroduceerd; doordat de wortel het accent behield, werd *-ent-* tot *-ont-* (zie par. 4). Deze vorm gaf klankwettig *eunt-*. De nominativus werd **eient-* > **ēnt-*. Daar hier de wortel geheel onzichtbaar was geworden, werd die opnieuw ingevoerd, en wel in de (kortste en) duidelijkste vorm, *i-* (wat verklaart waarom de *i-* syllabisch is).

3.4 *Zeús, deus*

Om verschillende redenen is het woord *Zeús* interessant. De paradigmata in Grieks en Sanskrit zijn:

Zeús	*Dyáus*	*PIE*	**Di—ḗu-s*
Zēn(a)	*Dyā́m*		**Di-ḗm*
Di(u)ós	*Divás*		**Di-u-ós*

Dit gereconstrueerde paradigma is zonder twijfel van PIE datum. (De accusativus is niet, zoals verwacht, **di-eu-m*. Misschien werd de lange *ē* van de nominativus geïntroduceerd, waarna *-ēum* tot *-ēm* werd.) Volgens onze theorie verwacht je nom. **Dei-u* (in een vroeger stadium). Dat deze vorm bestaan heeft, wordt waarschijnlijk door het woord **deiu-os* 'god' (Lat. *deus*, Skt. *devá-*). Dit soort afleiding is goed bekend: een *o*-stam met een *e* in de wortel ook wanneer, zoals hier, de wortel in het paradigma alleen de nulvorm (*di-eu-*, *di-u-*) heeft (of lijkt te hebben). Op deze wijze wordt het ontstaan van dit type afleiding verklaard.

3.5 *De ā-stammen*

Een hele categorie is die van de *ā*-stammen. Hier zijn verschillende aanwijzingen voor een nominativus op (enkel) $-h_2$. In het Tochaars eindigt de nominativus op *-ā*, en die kan niet op $-eh_2$ teruggaan, maar wel op $-h_2$. Maar de $-h_2$ is er ook in het Latijn. Hier heeft de nominativus immers een korte *-a*, en die is onverklaard. Een lange vocaal aan het eind van het woord blijft lang in het Latijn (bv. *ferō* < *-oH*; *hortī* < *-iH*). Er zijn natuurlijk verschillende verklaringen voorgesteld, maar het recente handboek van Leumann

(1977, 418) concludeert terecht dat ze alle onbevredigend zijn. In ons kader komt de *-a* gewoon uit $-h_2$.

Een indirecte aanwijzing geeft in Indo-iraans. Hier heeft de vocativus een *-i* die onverklaard is. Er is zeer intensief naar een oplossing gezocht. M.i. is die heel eenvoudig - als je eenmaal weet hoe je het probleem moet stellen: de vocativus - die géén uitgang heeft (cf. Gr. dōtor) - van stammen op een laryngaal heeft een 'uitgang' *-i* uitgerekend in die (ene) taalgroep waar een laryngaal bij vocalizatie tot *i* werd (zie par. 1). De *-i* komt dus uit een enkele $-h_2$, en die vorm kan uitsluitend een oude nominativus geweest zijn.

Het belangrijkste bewijs voor de nominativus op $-h_2$ is echter de neutrum pluralis uitgang $-h_2$. Hier correspondeert Gr. *-a* met Skt. *-i* (Gr. *géne(h)-a,* Lat. *gener-a*, Skt. *jánāṁs-i* met secundaire *ṁ* en lange vocaal) en dat wijst op $-h_2$. Zoals bekend, is men het er al lang over eens dat het neutrum pluralis een oude nominativus singularis van de *ā*-stammen was. Deze vorm moet een collectief geweest zijn. Dit verklaart immers waarom het neutrum pluralis het werkwoord in de singularis heeft. Dus moet de nominativus van de *ā*-stammen ook $-h_2$ geweest zijn. Dat de *ā*-stammen HD waren had Pedersen al gezien in 1926 (toen hij de categorie 'HD' introduceerde). Pedersen meende dat de *ā*-stammen zo regelmatig zijn, omdat ze zo onregelmatig waren geworden. Dat is een bekend principe: als door klankontwikkeling een paradigma te ondoorzichtig wordt, wordt er door reorganisatie weer iets begrijpelijks van gemaakt. Wat was hier het probleem? In de HD flectie hebben de meeste naamvallen, evenals de genitivus, de nulvorm van het suffix voor de uitgang: gen. *CC-h_2-ós* maar in die positie verdwijnt de laryngaal zonder enig spoor na te laten. Dat betekent dat het stam-suffix geheel verdwijnt. Dan ligt het voor de hand het, op een duidelijke manier, weer in te voeren, i.c. door alle naamvallen $\bar{a} < eh_2$ te geven. De oorspronkelijke flectie was dus:

nom. *CéC-h_2*
acc. *CC-éh_2-m*
gen. *CC-h_2-ós*

Dat is dus precies hetzelfde type als dat van *mégas* dat, als geïsoleerd adjectief, aan de reorganisatie was ontsnapt. - Bij dit type blijkt duidelijk dat de nom. geen *-s* had.

4. *De nieuwe nominativus, de oorsprong van de IE ablaut*

We hebben nu gezien dat de oude HD nominativus het suffix in de nulvorm had, dus bv. *-r*. Vanwaar komt nu de 'nieuwe' nominativus op b.v. *-ēr*, *-ōr*? Ik meen dat dat heel eenvoudig is. In een systeem nom. *CéC-r*, acc. *CC-ér-m* werd de suffixvorm van de accusativus, dus *-er-*, naar de nom. gebracht.

Ik neem daarbij aan dat in die fase de *-e-* in niet-geaccentueerde syllabe

automatisch *-o-* werd (en dat die werd gerekt; daarover beneden). Dat de *e* zo tot *o* werd is geen nieuw idee. Men had reeds lang geconstateerd dat een ablaut-*o* vaak in ongeaccentueerde syllabe stond, *patḗr* : *eupátōr*. Wat men niet kon rijmen was dat ook duidelijk was dat een ongeaccentueerd morfeem helemaal geen vocaal had (zie par. 1). De twee zijn echter gemakkelijk te combineren in een chronologisch perspectief: in een eerste fase had alleen een geaccentueerd morfeem *e* (of *o*); in een tweede fase kan daarnaast een vocaal geïntroduceerd worden (zoals in ons geval, uit het paradigma), maar die werd automatisch *o*.

In een derde fase was in een ongeaccentueerd morfeem ook *e* mogelijk, zoals blijkt uit vormen als **bhereth₁e,* Gr. *phérete,* Skt. *bháratha.* (Uit zulke vormen, die er in groten getale zijn, blijkt duidelijk dat in een latere fase vocalen werden ingevoerd in niet-geaccentueerde morfemen.) Een mooie parallel is de verklaring van de neutrale *s*-stammen. Het PIE had kennelijk:

nom.	**mén-os*	voor ouder	**mén-s*
gen.	**men-es-os*		**mn-és-s* > **mnés*

(Dit is een PD paradigma). In fase 1 hadden *mén-* en *-és-* het accent en alle andere morfemen de nulvorm. Dit had rare effecten; de nom. *-s* (het suffix!) leek de nominatief-uitgang van de mannelijk-vrouwelijke woorden; en de genitief-uitgang (*-s*) was opgegaan in het suffix. Men introduceerde dus in de genitivus de uitgang *-os*; en in de nominativus werd het suffix *-es-* ingevoerd, maar omdat het ongeaccentueerd was, werd het *-os-*. Deze verklaring werd door J. Schindler gegeven.

De lange vocaal, van *-ēr, -ōr,* is wel verklaard door een uitgang *-s* aan te nemen. Maar *-rs* (enz.) blijft gewoon bewaard, en we zagen bij de *ā*-stammen dat dit type geen *-s* had. De verklaring dat een vocaal in eindsyllabe voor sonant (*r, l, n* maar niet *m*) gerekt werd, is ook al oud; hij komt van Wackernagel (1896,66ff). (Lange vocaal zou verder ontstaan zijn in monosyllaba. Elders kwamen lange vocalen (ē, ō; dus niet lange vocalen uit korte + laryngaal) niet voor, afgezien van een zeldzaam geval van contractie dat we nog zullen zien: de dativus van de *o*-stammen; *-ōi* < *-o-ei.*) Op deze wijze is dus en passant het ontstaan van de gehele IE ablaut in principe verklaard.

Het type *patḗr* was nog eenvoudiger: de stam *CC-ér-* werd, met behoud van het accent, naar de nominativus overgebracht. (Ook de andere typen kunnen op dergelijke wijze verklaard worden. En zij gaven door verdere 'Ausgleich' tal van subtypen.)

5. *De nieuwe situatie; de ergatief*

Door de reconstructie van de oude HD nominativus is een geheel nieuwe situatie ontstaan. Als we nu overzien hoe de toestand was toen de HD nominativus de oude vorm had, krijgen we het volgende:

PD mf.	*-u-s*	ntr.	*-u*	HD mf.	*-u*
	-u-m		*-u*		*-eu-m*
	-ou-s		*-eu-s*		*-u-os*

(Als voorbeeld is dus hier een *u*-stam gekozen. Op de beide PD genitivi ik hier niet ingaan.)

De HD flectie heeft alleen geslachtelijke woorden. De neutra zijn (dus) PD. Er zijn ook geslachtelijke PD woorden, maar dat zijn maar twee categorieën. En die flectie ziet er uit alsof het neutra zijn met *-s* en *-m* toegevoegd. Als we deze groep even tussen haken zetten (en daar zijn meer argumenten voor), blijft dus over de HD flectie voor geslachtelijke woorden, en de PD voor de neutra. Nu hebben de geslachtelijke woorden in de oude IE talen op zeer grote schaal een *-s* in de nominativus (evenals de *o*-stammen). En overal is het neutrum duidelijk onderscheiden van het mannelijk-vrouwelijk. Het opvallendste van oude HD nominativus is nu dat hij *identiek* is aan het neutrum! (in het schema dus *-u*; vgl. ook **meg-h_2* boven). Dit is een geheel nieuw en verrassend gegeven.

Nu was juist het scherpe onderscheid mannelijk-vrouwelijk : neutrum (*-s*: Ø) de basis voor de gedachte dat het IE een ergatieftaal was. Deze gedachte stamt van C.C. Uhlenbeck, uit 1901, en van Pedersen in 1907. Het idee werd door vele Indogermanisten overgenomen, zodat Uhlenbecks leerling J.P.B. de Josselin de Jong in 1913, 8 kon schrijven: 'Men kan gerust zeggen, dat Uhlenbeck's opvatting algemeen geaccepteerd is...' Het idee is nadien echter in vergetelheid geraakt omdat er verder niets mee te doen viel. Voor de verdere geschiedenis en een geheel nieuwe benadering zie Kortlandt 1983. De theorie dat het Proto-Indo-europees een ergatieftaal was biedt m.i. een simpele verklaring voor ons probleem, en tegelijk voor een ander vraagstuk.

De kern van een ergatiefsysteem is dat het subject van een transitief werkwoord in een andere naamval staat (de ergatief) dan het subject van een intransitief werkwoord. Hiervoor wordt dezelfde naamval gebruikt als voor het object van transitieve werkwoorden (de casus absolutus). Dat is begrijpelijk. In *Het huis ligt aan de rivier* en *De man bouwt...* hebben de subjecten een heel verschillende functie: de man doet iets, er gaat een activiteit van hem uit; het huis daarentegen doet niets, er wordt alleen iets van gezegd. Het is duidelijk dat neutra meestal niet subject van transitieve werkwoorden zijn, en dus niet snel in de ergativus voorkomen. De casus absolutus heeft vaak geen uitgang, en is dus gelijk aan de stam. De 'nominativus' op *-u* zal dus een casus absolutus geweest zijn, in beide typen. Als men nu aanneemt dat de PIE *-s* een ergatief uitgang was (zoals Uhlenbeck dus al aannam), is het duidelijk dat het neutrum die niet had. Ons probleem is nu dat de geslachtelijke (HD) woorden die óók niet hadden; de *-s* is dus zoek. Anders gezegd: waar is in de HD flectie, waar je juist de ergatief moet vinden, de ergatief *-s*? We zoeken dus een uitgang op *-s* die als ergatief kan functioneren. Nu dient als ergatief vaak een ablativus of een genitivus (vgl. Lat. abl. + *a(b)* voor de handelende persoon bij het passief). De gedachte ligt nu voor de hand dat de genitivus op *-os* als ergativus func-

tioneerde.

Ik neem aan dat de genitivus *-os* had, en niet (ook) *-es* zoals in het Latijn (*reg-is* < **-es*). Verder heeft alleen het Balto-Slavisch *-es*. Gelukkig hadden eerder twee vakgenoten onafhankelijk van elkaar betoogd dat *-es* een innovatie was (de *-e-* zou van de andere uitgangen zijn overgenomen, zoals de dat. *-ei*). Het Latijn heeft ook *-os* > *-us* (*senatuos, Cererus, nominus*), maar in zo weinig gevallen dat er niets meer uit af te lezen is. Leumann 1977, 442 meent in elk geval dat het een archaisme is.

Dat de genitivus op *-os* als ergatief functioneerde wordt m.i. tot zekerheid als we zien dat op deze wijze het ontstaan van de *o*-stammen verklaard kan worden.

6. *De o-stammen*

Dat de nom. op *-os* dezelfde vorm had als de gen. *-os* is natuurlijk sinds jaar en dag geconstateerd en aanleiding geweest tot bespiegelingen. De ergatief-theorie maakt de oplossing heel simpel: de ergatief--uitgang werd 'hoofd', later nominativus, van een eigen systeem. Je zou ook kunnen zeggen dat de ergatief net zo goed een 'nominativus' was als de casus absolutus die tot nominativus van de HD flectie werd (*-u* wordt *-ōu*, *-r* wordt *-ēr*, *-ōr*). Wat kennelijk gebeurd is, is dat bij *-os* nieuwe vormen zijn gemaakt. Voor de dativus is men het daarover al lang eens: *-ōi* is *-o-ei*. Nu was *-ei* de HD datief-uitgang. Dus *-os* werd geanalyzeerd als *-o-s* en achter die (stam) *-o-* werd de uitgang *-ei* toegevoegd (van hetzelfde HD systeem waartoe *-os* behoorde). De accusativus *-o-m* naast *-o-s* is parallel aan PD *-u-s*, *-u-m* (waarop we nog terug komen). Heel duidelijk is ook de nom. pl. *-ōs* < *-o-es*. De overige naamvallen moeten hier onbesproken blijven.

Dat we niet in oorsprong met stammen op *-o* te maken hebben is om verschillende redenen duidelijk. In de eerste plaats hebben nominale morfemen in het IE de structuur *CVC* of (de suffixen) *VC*. Een stam op een vocaal bestond dus niet. (De pronomina hadden wel, en juist, *CV*, evenals de meeste verbale uitgangen.) In de tweede plaats heeft in het IE de *e* een centralere plaats dan *o*: je zou dus verwachten dat er ook en vooral *e*-stammen waren, maar die zijn er niet. In de derde plaats, - heb ik mij onlangs gerealizeerd - is het opvallend dat er geen denominatieve werkwoorden zijn die van *o*-stammen zijn afgeleid, terwijl die er wel zijn van bv. de *ā*-stammen: Gr. *timáō*, Lat. *laudāre*. Het Griekse type *doulóō* < *-o-iō* is dat wel (geworden?), maar het is duidelijk een Griekse innovatie (Chantraine 1961, 242; het heeft dus geen verwanten).

Een argument voor deze interpretatie levert ook de genitivus (van de *o*-stammen), een berucht probleem in de Indogermanistiek. De vormen in de verschillende talen lopen zeer uiteen: bv. Gr. *-oio* < **-osio*; Italo-Keltisch *-ī* < **-iH*: Lat. *hort-ī*, Oud Iers *maicc*, Ogham MAQI; Hitt. *-as* <**-os*. Als onze theorie

juist is dat de (oude HD) gen. *-os*, als ergatief, tot de nominativus van een zelfstandig type werd, was de genitivus daar dus gelijk aan de nominativus. Dat betekent dat de Hittietische vorm de oudste is. De vorm *-osio* komt het meest voor: bv. Skt. *-asya*. Onlangs is hij voor het Latijn gevonden in de inscriptie die door Nederlandse archeologen in Satricum werd gevonden. Het is de op een na oudste Latijnse inscriptie, uit ± 500 v. Chr., met (o.a.) *Popliosio Valesiosio* 'van Publius Valerius'[5]. Deze vondst is nogal verrassend, want het Latijn heeft nu dus twee uitgangen. Beide moeten zeer oud zijn, *-osio* omdat het in verschillende andere talen ook voorkomt (en onverklaarbaar is), *-ī* omdat het niet als innovatie verklaard kan worden. (Het is waarschijnlijk een afleidingssuffix, identiek met het suffix *-ih₂* > Gr. *-ya* waarmee feminina worden gemaakt: *pótnia, eusébeia* < *-es-ya*.) Waarschijnlijk hadden de twee vormen verschillende functies. De vorm *-osio* lijkt de oude gen. *-os* met een partikel *io*, dat wel verwant zal zijn met het relatief **io-*. (De pronomina hadden m.i. uitsluitende de uitgang *-so*. In het Grieks leverde die de uitgang *-ou* < **-o-so* naast *-oio* < **-osio*.)

Neutra verwacht je niet in dit flectietype dat zijn oorsprong vindt in een ergatief. Ze zijn er wel gekomen, maar de nom.-acc. op *-om* 'verraadt' zijn recente ontstaan: de *-m* is natuurlijk de mannelijk-vrouwelijke accusatief-uitgang, die juist niet thuis hoort in het neutrum. Op grond van het feit dat een casus absolutus zowel object als neutraal subject aanduidt, is *-om* gebruikt om een neutrum te maken (of liever, *was* het een neutrum).

Deze visie betekent dus dat de *o*-stammen geen stamvormen op *-e* hadden, zoals meestal wordt aangenomen. M.i. is het waarschijnlijk dat deze vormen van de pronomina komen, waar je wel *e*-stammen had (bv. gen. **k*^{w}*e-so*, Gr. *téo*, Oudkerkslavisch *česo*). Zo ook Rix 1976, 136. (De denominativa van het type Gr. *philéo* zijn dus niet van de *e*-stam van *o*-stammen afgeleid, **phile-iō*; zij moeten het suffix *-eiō* bevatten. Zoals we al zagen hebben de *o*-stammen geen denominativa, wat op recente oorsprong wijst.) - De vocativus op *-e* lijkt een uitzondering, maar zal dat wel niet zijn. Kortlandt suggereert dat de *-e* een partikel was, misschien verwant met de **ō* die vóór een vocativus gebruikt wordt.

7. *De nominatief -s; de statische flectie*

We keren nu terug naar de HD en PD flectie. Nog niet beantwoord is de vraag hoe de nominatief de vorm *-s* kreeg in plaats van *-os*, zoals de genitivus waaruit hij ontstaan zou zijn. Dat kan verklaard worden door aan te nemen dat de *-s* uit de statische flectie komt. Voor zo'n flectie zijn niet veel, maar onmiskenbare aanwijzingen. In het Sanskrit bijvoorbeeld is de genitivus van 'moeder' *mātúr* < **-tr-s* (het accent moet secundair zijn). Hier heeft dus zowel het suffix als de uitgang de nulvorm. Aangezien dit binnen het Sanskrit verder niet voor-

komt, en daar niet verklaarbaar is, moet het oud zijn. De vorm wordt bevestigd door Oud IJslandse en Oud Engelse vormen. Het veronderstelt een paradigma met een gen. *CéC-tr-s*, dus met het accent (steeds) op de wortel.

Dat het woord voor 'moeder' statisch was, en een andere flectie had als het woord voor 'vader', verklaart dat het eerste $\bar{a} < eh_2$ heeft en het tweede (Gr. etc.) $a < h_2$ (het tweede type had immers een mobiel accent, dus in de wortel ablaut eh_2/h_2; het eerste type had steeds eh_2). In de accusativus pluralis heeft het Avestisch een vorm (*mātərąš*) die, in tegenstelling tot die (HD) vorm van 'vader' (*fəδrō*), ook op deze flectie wijst. We krijgen dus:

nom.	sg.	ST	*méh₂-tr*	HD	*ph₂-tḗr* (ouder *péh₂-tr*)
acc.			*méh₂-tr-m*		*ph₂-tér-m*
gen.			*méh₂-tr-s*		*ph₂-tr-ós*
acc.pl.			*méh₂-tr-ns*		*ph₂-tér-ns*

In het statische systeem had de genitivus = ergativus dus de vorm *-s*. Van hier heeft de *-s* zich verbreid, allereerst naar de PD geslachtelijke woorden. (Dat de *-s* zich verbreidde was weer begrijpelijk wanneer de statische flectie eerder *-os* in de genitivus invoerde, ter onderscheiding van de ergatief.)

8. *HD en PD: de mobiele flectie*

Als we de PD en HD paradigmata vergelijken, ligt het voor de hand aan te nemen dat de casus absolutus, die in beide systemen dezelfde vorm heeft (*CéC-u*), in feite ook één en dezelfde vorm *is*. En dat zou kunnen betekenen dat beide paradigmata uit één systeem ontwikkeld zijn, *het* mobiele paradigma. Als we de dativus en de locativus er bij nemen zien we:

nom. PD	*-u*	HD	*-u*
acc.	*-u*		*-eu-m*
gen.	*-ou-s*		*-u-os*
dat.	*-eu-i*		*-u-ei*
loc.	*-ēu*		*-eu(-i)*

De PD flectie heeft *eu* (*ou*; aan het eind van het woord *-ēu* < *-eu* volgens de boven gegeven regel, par. 4). *eu* vinden we ook in de HD flectie, in de accusativus en in de locativus. Dat de genitivus een afwijkende vorm heeft is niet zo verrassend, omdat deze naamval een bijzondere positie inneemt. Het gaat hier waarschijnlijk om derivatie. (Als we aannemen dat de HD vorm de oorspronkelijke was, dan moet de PD genitivus omgevormd zijn naar de andere naamvallen.) Als we verder aannemen dat de HD dat. *-u-ei* uit *-eu-i* werd omgevormd naar het voorbeeld van genitivus, blijven er enkel vormen met *-eu-* (*-ou-*) over. Dit *-eu-* lijkt de locatief te zijn (bewaard in PD *-ēu*). Het ziet er dus naar dat de vormen zo ontstaan zijn dat partikels, *-m*, *-i* (en waarschijn-

lijk $-h_1$ voor de instrumentalis) werden toegevoegd aan de locativus; voor een dergelijke ontwikkeling zijn parallellen. (De *-m* was een richtingsnaamval, die later ook het object aangaf.) Zo komen we dus tot één mobiele flectie, die er als volgt uit zag:

mobiel	nom.	*-u*
	gen.	*-u-os*
	loc.	*-eu*
	acc.	*-eu-m*
	dat.	*-eu-i*
	instr.	*-eu-*h_1

Hieruit ontwikkelde zich een neutrale (PD) en een geslachtelijke (HD) flectie. De *o*-stammen zijn een apart type opgebouwd op de ergativus = genitivus (op *-os*) van het mobiele (HD) type. Daarnaast bestond er een statische flectie, waar de nominativus óók *CéC-u* was, evenals (ditmaal) de locativus. Dit type was niet zo succesvol omdat het tot consonantopeenhopingen leidde (cf. de genitivus van 'moeder', **méh$_2$trs*). Maar het leeft voort in de nominativus *-s*, die uit dit flectie-type stamt.

9. *Conclusie*

Als we het geheel proberen samen te vatten, zien we dat één detail (een nieuwe reconstructie voor de HD nominatief-uitgang: niet *-ēr*, *-ōr*, maar *-r*) een kettingreactie ten gevolge heeft gehad, waardoor tal van problemen een oplossing vonden. Deze oplossingen waren meestal in de een of andere vorm al voorgesteld, maar ze waren niet aanvaard en vergeten, omdat ze niet waarschijnlijk gemaakt konden worden. Nu ze 'in elkaar passen', bevestigen ze elkaar. Dat deze oude theorieën nu bevestigd worden, acht ik een sterke aanwijzing voor de juistheid van de gehele reconstructie.

Afgezien van incidentele problemen, zoals de vorm van Gr. *mégas*, werd duidelijk dat de *ā*-stammen dezelfde ablaut hadden als het hysterodynamische type (Gr. *patḗr*). Daarmee kon de vorm van het neutrum pluralis (*-a*, Skt. *-i* < * $-h_2$) verklaard worden. Daarmee kon ook de vocativus (van de *ā*-stammen) in het Sanskrit verklaard worden. Verder kon de vorm van het Latijnse participium presentis verklaard worden. En de afleiding van het type **deiuos*. Veel belangrijker is de verklaring van het Indo-europese ablaut-systeem: er moeten drie stadia worden onderscheiden, waarin een ongeaccentueerd morfeem resp. geen vocaal, alleen een *o*, en ook een *e* kon hebben. De lange vocalen van het Indo-europees zijn ontstaan in monosyllaba, voor sonant (*r*, *l*, *n*) aan het eind van het woord, of door contractie (wat zelden voor kwam). Tenslotte wordt het ontstaan van de *o*-stammen duidelijk, waarbij ook de geschiedenis van de genitivus singularis verhelderd wordt.

Het opvallendste is natuurlijk dat nu waarschijnlijk is geworden dat het Proto-Indo-europees een ergatief-taal was. Ook hier is de gedachte niet nieuw. Opvallend is dat het uitgangspunt een verklaring op het gebied van de morfologie was, die zelf weer berust op een aantal phonologische verklaringen (ongeaccentueerde vocaal werd *o*; *-or* > *-ōr*, etc.). Het uitgangspunt was een probleem in het Tochaars. Toch had de oplossing ook zonder het Tochaars gevonden kunnen worden. Maar zoals vaak zijn er nieuwe *feiten* nodig om mensen op nieuwe - achteraf voor de hand liggende - ideeën te brengen. En het is de verklaring van één enkel, op zich niet zo belangrijk feitje (i.c. de HD nominativus) die, op basis van *feiten* die men van elders kent (hier het bestaan van ergatief-talen), tot voor(ui)tgang van de wetenschap leidt.

Universiteit Leiden,Vakgr. Vergelijkende taalwetenschappen,
Postbus 9515, 2300 RA Leiden

Noten

1. De beste inleiding tot het Indo-europees is nog steeds Meillet 1937. Praktisch is Szemerényi 1980, maar dit is zeer eigenzinning (een voordeel is weer dat het goedkoop is).
2. Waarschijnlijk was h_1 een 'glottal stop', de klank die een Nederlander spreekt tussen de *e* en de *a* van *beamen*, en trouwens aan het begin van elk woord dat met een vocaal begint (*open, even*). De h_2 was een pharyngaal, de diepe keelklank bekend uit het Arabisch. De h_3 was een h_2 met lippenronding, dus $h^w{}_2$, juist zoals de labio-velaar k^w naast een enkele *k* staat.
3. Een goed overzicht geeft Rix 1976, 36-39 en 68-76 (al denk ik over enkele dingen anders). Mijn dissertatie (1969) behandeldt de ontwikkelingen in het Grieks in detail. Die in het Latijn zijn nog niet goed onderzocht.
4. Heel recent is gebleken dat *b, d, g* ge(pre)glottalizeerde klanken waren (en dat de stemhebbendheid of niet bestond of niet relevant was), d.w.z. *g* of *k* met bijna gelijktijdig een glottal stop (zie n. 2), of in dit geval een glottal stop vlak vóór de *g* of *k* dus *'g* of *'k*. (Dit verklaart bv. Gr. *hekatón*. Dit gaat terug op **ḱmtóm*, en dat wordt vaak verklaard uit **dkm-tóm* 'de tiende (tien)'. Neem nu aan dat *d* = *'d*, en dat de *d* verdwijnt maar de ' niet; deze ' gedraagt zich net zoals h_1, en wordt Gr. *e-*. De aspiratie zal later ontstaan zijn, onder invloed van *heís* 'één'.)
5. Zie Stibbe e.a. 1980.

Bibliografie

Beekes, R.S.P. (1969) *The Development of the PIE Laryngeals in Greek.* Den Haag.
- (1985) *The Origins of the Indo-European Nominal Inflection.* Innsbruck.
Chantraine, P. (1961) *Morphologie historique du grec.* Parijs.
Josselin de Jong, J.P.B. de (1913) *De waarderingsonderscheiding van 'levend' en 'levenloos'.* Diss. Leiden.
Kortlandt, F.H.H. (1983) Proto-Indo-European Syntax. *Journ. IE Stud.* 11, 307-24.
Kuiper, F.B.J. (1942) Notes on Vedic Noun-Inflection. *MKNAW* 5,4.
Leumann, M. (1977) Lateinische Laut- und Formenlehre, in M. Leumann, J.B. Hofman, A. Szantyr, *Lat. Gramm.* München.
Meillet, A. (1937) *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes.* Parijs. (Herdr. 1967 Alabama Univ. Press).
Pedersen, H. (1907) Neues und Nachträgliches. *KZ* 40, 129-217.

- (1926) *La cinquième déclinaison latine.* Kopenhagen.
Rix. H. (1976) *Historische Grammatik des Griechischen.* Darmstadt (Wiss. Buchges.)
Stibbe, C.M., Colonna, G., de Simone, C., Versnel, H.S. (1980) *Lapis Satricanus.* Den Haag.
Szemerényi, O. (1970) *Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft.* Darmstadt (Wiss. Buchges.)
Uhlenbeck, C.C. (1901) Agens und Patiens im Kasussystem der indogermanischen Sprachen. *Indogerm. Forsch.* 12, 170-171.
Wackernagel, J. (1896) *Altindische Grammatik,* 1. Göttingen.